Taner Akçam – İki büyük dalga depremleri ve yeni cumhuriyetin ayak sesleri

Posted on 31/07/2026

Cumhuriyet tarihi, Osmanlı'nın geç döneminde başlayan ve cumhuriyette de devam eden depremler tarihi olarak okunabilir. İki büyük dalgadan söz etmeliyiz. Birinci büyük deprem dalgası 1878'de başladı ve Türk-Yunan Nüfus değiş tokuşu ile 1924'te sonlandı.

İkinci büyük dalga ise 1921 Koçgiri Katliamı ile başladı ve tahminim 1947'ler gibi sonlandı. İlk cumhuriyet bu iki büyük dalga ve depremlerinin sonucunda "oluştu".

1984 sonrası yaşanmaya başlayan artçı deprem ise hala sürüyor. Yeni bir cumhuriyetin kurulup kurulamayacağının sancılarını yaşadığımız bu günlerde yeni bir tarih bakışına ihtiyacımız var.

Önce birinci büyük dalga üzerinde biraz durmak gerek. Çünkü bize ikinci dalgayı, cumhuriyet dönemini, anlamamız için çok önemli ip uçları verecektir.

Dönüm noktası belirlemek ve tarih koymak tarihçilerin en büyük problemidir. Benim dalgalar için seçtiğim tarihleri ileriye geriye çekebilirsiniz ama seçtiğim yılların sembolik değerleri var.

1878 Berlin Antlaşması, 23 ve 61'inci maddeleri ile 1924'e kadar süren tüm ilk depremler dönemini belirleyen bir özelliğe sahiptir. Bu maddeler Osmanlı Devleti'nin Rumeli ve Doğu Anadolu vilayetlerinde Hristiyan nüfusun haklarını ve güvenliklerini sağlayacak reformların yapılmasını ve bunu denetleyecek mekanizmaların yaratılmasını öngörüyordu. Oysa, beklenen hukuk eşitlik ve sosyal adalet yerine, 1894-97 Abdülhamid dönemi katliamları,

1913-14 Rum etnik temizliği; 1914-1918 Ermeni-Süryani ve 1921-22 Pontus Rum soykırımları gibi büyük sarsıntılar yaşandı.

Klasik Türk tarih yazımı bu birinci dalga ve depremlerini tek kelime ile yok saydı. Post, Post-Post vb. gibi kavramlarla yapılan cumhuriyet tartışmalarının da aynı yoldan gitmesi şaşırtıcı değil.

Öte yandan, uluslararası soykırım çalışmaları uzun bir dönem bu depremleri birbirinden kopuk izole olaylar olarak tartıştı. Ermeniler, Rumlar ve Süryanilerin sadece kendi yaşadıklarını anlattıkları "ulusal" bir soykırım-tarih yazımı geliştirdiler. Bu özelliği ile soykırım çalışmaları ulusalcı tarih yazımlarının bir uzantısı gibi idi.

Oysa yaşanan olaylar ontolojik bir bütünlüğe sahiptiler. Aynı coğrafyada aynı anda ve iç içe yaşanıyorlardı. Hukuki eşitlik ve sosyal adalet tüm Hristiyanların merkezi problemi idi ve Hristiyan topluluklarına bu haklarını tanımayan ise Osmanlı-Türk yönetici elitleri idi.

Ermeni, Rum ve Süryanilerin kendi dağlarında kendi türkülerini söyledikleri bir tarih yazımının ortaya çıkmasında, 1948 sözleşmesiyle ile belirlenen soykırım tanımı da büyük bir katkı sundu. Çünkü soykırım tek bir olayla ilgili bir ceza hukuku kavramı idi. Bu nedenle uzun bir dönem tüm tartışmalar (a) veya (b) olayının soykırım sayılıp sayılmayacağına kilitlendi.

Bugün ise ulusal tarih yazımlarının ve soykırım kavramının yarattığı engellerin önemli ölçüde aşıldığını söyleyebilirim. Soykırım bir olay değildi ve bir süreçti ve tek bir olayın soykırım sayılıp sayılmayacağı konusunda kılı kırk yaran tartışmaların büyük bir anlamı yoktu. Örneğin, Amerikan ve Avustralya yerlilerinin imhası yüzlerce yıllık bir süreci kapsıyordu ve bu süreç içinde hangi özel olayın 1948 tanımına uyup uymadığını tartışmak tam bir saçmalıktı.

Bugün, bizler de soykırım çalışmalarında artık 1878-1924 dönemini Osmanlı Hristiyanlarına yönelik yaşanmış büyük dalga, bir soykırım süreci olarak anlamaya ve açıklamaya çalışıyoruz.

Sürecin ana özelliği şuydu: Hristiyanlar, hukuki eşitlik ve sosyal adalet istiyorlardı. Bunu sağlamak istemeyen Osmanlı-Türk yöneticileri, Hristiyan vatandaşlarını doğal ve tarihsel yaşam alanlarının dışına sürmeyi ve o süreçte olabildiğince imha etmeyi tercih etmişlerdi. Zorunlu sürgünler, etnik temizlik, küçük-büyük çaplı ve/veya soykırımsal katliamların hepsi gözlenmişti bu süreçte.

1924 Türk-Yunan Nüfus değiş tokuşu bu birinci büyük dalganın sonu gibidir. Ve bu ilk büyük dalgayla, Anadolu'da yaşayan yüzde 20-25 civarındaki Hristiyan nüfus ya imha edildi ya da zorla bu toprakların dışına sürüldü.

Cumhuriyet ve Hristiyansızlaştırma politikaları

Osmanlı'dan cumhuriyete geçiş esas olarak bir sürekliliktir. Cumhuriyeti kuranlar, İttihat ve Terakki Partisi kadrolarıydı. Anadolu'nun birçok yerinde İttihat ve Terakki Partisi levhaları indirilmiş ve yerine Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti levhaları asılmıştı. Bu levhalar sonra CHP olacaktır.

İttihatçıların yeni CHP'si, Mustafa Kemal önderliğinde İttihatçıların ülkeyi Hristiyansızlaştırma politikalarına kaldıkları yerden devam ettiler. Buna bir de ülkenin Yahudileri eklendi.

Tüm sürgün ve imhalara rağmen, sağ kurtulup geri dönenlerle Gayrimüslimler, 1920 civarında hala toplam nüfusun yüzde 15'ine yakınını oluşturuyordu. Bu nedenle cumhuriyet, dışarıda kalanları içeri almamak ve içeridekileri korkutarak, sindirerek kaçırmak politikası

izledi. Lozan Antlaşması'nın 30-36'ncı maddeleri Osmanlı Hristiyan vatandaşlarının, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlıklarını garanti altına almış ve geri dönüş hakları kormuş bile olsa onlar ülkeye sokulmadılar. 1924 Seyrüsefer talimatnamesi ile Lozan açıkça çiğnendi ve bu insanların geri dönüşleri hukuken yasaklandı.

İçeride kalanları kaçırmak, Hristiyan ve Yahudilerden temizlenmiş bir ülke yaratmak için sistematik baskı politikaları uygulandı. Bu nedenle, cumhuriyet boyunca birinci büyük dalganın artçı küçük depremleri kaçınılmaz oldu. 1934 Trakya olayları; 1942 Varlık Vergisi ve 1955, 6-7 Eylül olayları bu artçı depremlerin en çok bilinenleridir. Bu bilinen artçı dalgalardan başka bilinmeyen birçok sistemli saldırı söz konusu oldu.

Örneğin, 1929'da Diyarbakır ve Mardin'de Ermeni ve Süryani dini liderler öldürüldü; kiliseler bombalandı ve yakıldı. Birçok olayda Ermeniler suçlu sayıldı ve tutuklanarak işkencelerden geçirildi. 1930'ların başlarında Dersim ve Sasun bölgelerinde yapılan askeri operasyonların özel amacı geride kalan ve saklanan Ermenileri bulup çıkartmaktı. Bunlar, ya mallarına zorla el konularak Suriye'ye kovuldular ya da İstanbul başta olmak üzere büyük şehirlerde toplandılar. Sonuçta, Harputlu bir Ermeni'nin sözleriyle, "yaşama şansımız yok, zulme uğradık, şüphelenildik, soyulduk, kötü muamele gördük, hapse atıldık, yargılandık ve eğer şanslıysak sınır dışı edildik."

Apartheid kuruluyor

Kaçamayanlar için ise tepede, "öz vatandaşı, Müslüman, Hanefiyül mezhep, Türkçe konuşur bir zatın" olduğu ve Hristiyanların hukuken "yabancı" veya "bizden olmayanlar" olarak tanımlandığı bir Apartheid sistemi kuruldu. 1933 yılında İçişleri Bakanlığı Nüfus İdaresi Müdürlüğü'nce hazırlanan resmi bir rapor, Türkiye'nin "kan" ve "ırk" birliği esasına dayanan bir rejim olarak inşa edildiğini açık olarak dile getirdi.

Agos Gazetesi'nin gün ışığına çıkarttığı gibi nüfus kütüklerinde Rumlar 1; Ermeniler 2; Yahudiler 3 numara olarak kodlandılar. Varlığını yeni öğrendiğimiz D-97 gibi kararnamelerle askeri okullara girmeleri yasaklandı ve devletin başta adalet ve güvenlik organları olmak üzere her kademesinde görev almaları hukuken engellendi.

Bugün, hukuk sistemimizde hâlâ, Türkiye'nin Hristiyan ve Yahudi vatandaşlarını yabancı sayan onlarca kanun ve kararname var. Hâlen yürürlükte olan 1934 Tapu Kanunu'nda, ülke vatandaşlarının bir kısmının "yabancı" sayılmasına verilecek örneklerden sadece bir tanesidir.

Sonuçta alınan hukuki, politik ve sosyal tedbirlerle, Hristiyan ve Yahudi vatandaşların oranları yüzde 1'in altına indirildi.

Fakat belki bundan da önemli olan başka bir şey daha başarıldı.

Bizlere, bu toprakların sıradan insanlarına, Hristiyan ve Yahudi yurttaşların bu topluma ait olmadıkları, bir bakıma "vücuda yabancı" oldukları fikrini yerleştirmeyi başardılar.

Bu fikrin yerleşmesinde, Osmanlı'dan devralınan bir anlayış merkezi rol oynadı: "Millet-i Hâkime" fikri. Buna göre, hangi etnik kökenden olurlarsa olsunlar, Müslümanlar toplumun efendisi idiler. Bu nedenle Osmanlı'nın Müslüman vatandaşları (Türk, Kürt vb.) ile Rum, Ermeni ve Süryani vatandaşları arasında yaşanan 1918-1923 iç savaşı, "emperyalizme karşı kurtuluş savaşı" olarak görüldü ve anlatıldı. Bu anlatıda Türkiye'nin Rum ve Ermeni vatandaşları "düşman" olarak tahayyül edildi ve bu okuma tüm sol-demokrat düşünceyi de esas olarak belirledi.

Buradaki temel tezim şudur. Millet-i Hâkime zihniyeti Birinci Büyük Depremi mümkün kılan temel ideolojik faktör idi ve bu fikir cumhuriyet dönemine de taşındı. Bu nedenle, birinci büyük dalganın ve depremlerinin cumhuriyet dönemindeki izleri laik veya İslamcı olsun fark

etmez özellikle Müslüman çoğunluk tarafından kolayca unutuldu ve Müslüman bilinçten tamamıyla silindi.

İkinci büyük dalga ve depremleri

Osmanlı-Türk tarihinin ikinci büyük deprem dalgası 1921-1947 arasında yaşandı. Birinci ve ikinci deprem dalgaları arasında ciddi süreklilikler ve benzerlikler vardı. Bu nedenle, ikinci dalga birincisinin devamı olarak okunmalıdır.

Hristiyanların yerini Kürtler ve Aleviler aldı. Onlar da birinci dalganın Hristiyanları gibi hukuki eşitlik ve sosyal adalet istiyorlardı. 1921 Koçgiri katliamı bu ikinci büyük dalganın ilk depremi sayılmalıdır. 1925 Şeyh Sait, 1926-27 Koçuşağı ve Peçan, 1930 Zilan, 1938 Dersim bu ikinci dalga depremlerinin bilinenleri arasındadır.

İkinci dalganın ne zaman bittiği ucu açık bir konudur. Ben 1947 yılını tercih ettim. Bilindiği gibi 18 Haziran 1947'de 2510 sayılı İskân Kanunu'nda bazı değişiklikler yapılmış ve Dersimlilerin geri dönüşüne izin verilmişti. İçinde yaşadığımız cumhuriyetin paradigmaları bu dalgalarla belirlendi.

1984 sonrası ise yeni büyük bir deprem sürecini yaşıyoruz. "Açılım süreci" denen şey yeni kurulacak cumhuriyetin sancılarından başka bir şey değildir. "Açılımı" ve sancılarını ise ancak önceki dalgaları birlikte okuyabilirsek anlayabiliriz.

Ana sorun, bir hukuk sistemi olarak yerleşmiş D-97 kararnamesi gibi yüzlerce kararnamede ifadesini bulan Apartheid rejiminin çözülüp çözülemeyeceğidir.

1920 ve 30'larda 1915'in hayaleti kol geziyordu

Sormak istediğim soru şudur: Niçin birinci büyük deprem dalgası ile ikinci büyük dalgayı birlikte okuyan bir tarih bakışından yoksunuz? Oysa, tarih yazımının kopardığı bu bağ, o dönemin insanlarının çok iyi bildiği ve yaşadığı bir gerçeklikti.

Deyim yerindeyse, tüm ikinci dalga boyunca, Osmanlı Hıristiyan vatandaşlarının 1918 öncesi imhalarının hayaleti kol geziyordu. Örneğin, 1920-21 Koçgiri olaylarını fitilleyen en önemli nedenlerden birisi buydu. 1921 Ocak ayında kurulan Merkez Ordusu'nun kumandanı Sakallı Nurettin Paşa, ilk iş olarak "ordusunun görev sahasındaki kaza ve köylerde yaşayan gayrimüslim ahalinin, düşmanla işbirliği yapma ihtimaline karşı, nüfus ve yerleşim bilgisi haritasının" çıkarılmasını istemişti.

Emrin gönderildiği kaymakamlardan birisi, emri kendisine bağlı nahiyelere iletirken, Alevi Kürt nüfusunu da bildirmesi notunu ilave etmişti. Şubat-mart aylarında bölgeye gönderilen bir Binbaşı, cebinden çıkarttığı bir kâğıdı köylülere göstererek onları, "işte sizin ferman-ı idamınız; sizi Ermenilere benzettirip… tamamı(nızı) imha ederim" diye tehdit etti.

İçinde bulundukları durumu zaten Ermenilerle kıyaslayan bölgenin Alevi-Kürt nüfusu bu tehdit üzerine Ermenilerden sonra sıranın kendilerine geldiğine inandılar ve Binbaşıyı öldürdüler. Bilinen Koçgiri Katliamı böyle başladı.

Ermenilerin başına gelenlerin Kürtlerin de başına geleceği, Şeyh Sait hareketinin de önemli motiflerinden birisi oldu. Kürtleri ayaklanmaya çağrı için kaleme alınan bildirgede şu ifadelere yer verildi:

"Ermenilere yaptıkları muamelenin benzerini Kürt ileri gelenlerine de yapmayı tasarladıkları, hatta bu meselenin geçen yıl Meclis-i Mebusan'da görüşülerek karara bağlandığı güvenilir kaynaklardan edinilen bilgiler arasındadır."

Ermenilere yapılanların Dersimlilere de yapılacağı, 1937-38 soykırımından çok önce, tüm Dersim halkında artık derin bir inanç halini almış bir bilgiydi. Üçüncü Umumi Müfettişi ve 1915 Ermeni tehcir ve imhasının da doğu vilayetlerindeki kilit isimlerinden biri olan Tahsin Uzer 1936'da bu "derin inancı" şu sözlerle dile getirir:

"Dersimlilerin… Ermenilerin akıbetlerine uğrayacakları fikir ve kanaati yeni değildir. Bu kanaat onlar için bir iman kadar kuvvetli ve eskidir."

Dersimlilerde bu inancın "bir iman kadar" güçlü olması nedeniyle devlet, bu inancın önün geçmek için özel bir çalışma planı dahi uyguladı.

4 Ocak 1937'de İçişleri Bakanlığı, Umumi Müfettişliklere ve Valiliklere gönderdiği bir şifre emirde, valilerin Dersimliler arasında yaygın olarak dolaşan, "hükümet karakolları içimize sokacak, silahlarımızı aldıktan sonra bizi sürecek ve Ermeniler gibi kıracak" söylentilerine karşı tedbir almalarını istedi.

Dersimlilerin "bir iman" kadar güçlü olan bu inançları doğru çıktı.

İkinci dalganın anlaşılmasının önündeki engeller

Erken dönem cumhuriyet tarih yazımı, birinci ve ikinci dalga arasında var olan ve dönemin aktörlerinin bildiği ve yaşadığı bu bağlantıları yok saydı; eleştirel sayılan çalışmalarda bile 1918 öncesi Hristiyanlara yönelik işlenen katliamlarla 1918 sonrası yaşananlar arasındaki bağlar ciddi biçimde koparıldı.

Nasıl ki birinci dalganın depremleri vaktiyle birbirinden bağımsız olaylar olarak ele alınıyordu, benzeri bir süreç ikinci dalga ve depremleri için de yaşandı. Koçgiri, Şeyh Sait, Peçar, Zilan, Ağrı, Dersim birbirlerinden farklı ve bağımsız olgular olarak ele alındılar. Hatta

bunun da ötesinde, bu depremlerde Çerkeslerin, Süryani ve Ermenilerin oynadıkları roller de yok sayıldı.

Örneğin, Türk Tarih yazımının gerici, yobaz ve Şeriatçı bir hareket olarak tanıttığı 1925 Şeyh Sait ayaklanmasına geniş bir Alevi ve Süryani katılımı olduğunu kaçımız biliriz? Şeyh Sait ayaklanması sonrası kurulan İstiklal Mahkemelerinde görülen davaların en büyüğü Dersim Koçuşağı aşiretine karşı açılan davadır.

Ayaklanmaya katıldıkları için tutuklanan Süryani sayısı ise yüzlerce ifade edilir. Yüzlercesi de Irak'a kaçmıştır. Açılan davalarda 15'e yakın Süryani ve Ermeni idam edilmiştir.

1930 Ağrı isyanı sadece bir Kürt isyanı değildir. Kürt-Ermeni ortak isyanıdır. Hoybun örgütünü birlikte kurmuşlar, ayaklanmanın mali boyutu ve diplomatik ilişkileri Ermeni Taşnak örgütü tarafından yürütülmüştür.

Dönemin Kürt ayaklanmalarına aktif destek veren kişilerden birisi Çerkes Ethem'dir. 1925'te Suriye'ye geçmiş, başta Şeyh Sait'in kardeşi olmak üzere Kürt ve Ermeni önderlerle düzenli görüşmeler yapmış ve ayaklanmalara silah temini ve Çerkes gönüllüler yollamak gibi çalışmalar yürütmüştür. Onun, Dersim'e operasyonlar yapılacağı haberlerinin bilinir olması üzerine 1937'de Celal Bayar'a yazdığı mektup çok önemlidir. Ethem mektubunda, insanların diline ve dinine müdahale etmeyi gayri medeni bulur ve bu hakların tanınmasını çağrısında bulunur.

Yeni tarih yazımı olmadan

Konuyu daha fazla uzatmak istemiyorum. Yapılması gereken tarih yazımının bilerek koparttığı tüm bu halkaları birleştirmektir. Yeni bir tarih yazımı kaçınılmazdır. Önerdiğim, bu topraklarda yaşayan tüm etnik-din kökenden insanların tarihlerini birbirinden kopuk ve

parçalı biçimde ele alan hâkim anlatılarının köklü bir biçimde değişmesi gerektiğidir. Tek bir etnik-din grubu değil, bir mekânı bir coğrafyayı merkezine alan yeni, bütüncül ve entegre demokratik tarih anlayışına ihtiyacımız var.

Yeni cumhuriyetin ayak seslerinin geldiği bugünlerde birinci ve ikinci dalgaları birlikte ele almak ve üzerinde konuşmak artık bir kaçınılmazlık halini almıştır. Demokratik bir geleceği tasavvur edilebilmenin ön koşulu bu konuşmaların yapılabilmesine bağlıdır.

Kaynak: mediascope.tv